

“SARATON” QISSASIDA ADABIY QAHRAMONLAR XARAKTERI EVOLYUTSIYASI

Musayeva Shaxlo Kudratovna

Renessans ta'lim universiteti Filologiya kafedrasi v.b., dotsenti

E-mail: musayevasahlo81@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-1160-5634>

Annotatsiya: N.Fozilovning “Saraton” qissasida ham asosan Ikkinchi jahon urushining front orti voqealari yoritilgan, urush davri o'spirinlari hayotidagi o'zgarishlar, o'smir yoshidagi yigit-qizlarning nozik his-tuyg'ulari, balog'atga yetayotgan yoshlarning boshidan kechirgan holatlari tasvirlari alohida o'rin tutadi. Ustozlari va safdoshlari an'alaridan ta'sirlangan N.Fozilov ham bu mavzuni o'ziga xos usulda nasrda davom ettirdi, bu yosh go'zalliklarini betakror tarannum eta oldi.

Kalit so'zlar: “Saraton” qissasi, qahramon, his-tuyg'ulari, xarakter, urf-odat, insoniylik.

THE EVOLUTION OF THE CHARACTERS OF THE LITERARY HEROES IN THE STORY "SARATON"

Annotation: N. Fozilov's novella "Saraton" primarily depicts events behind the front lines during World War II, focusing on the changes in the lives of adolescents during wartime, the delicate emotions of teenage boys and girls, and the experiences of young people coming of age. Influenced by the traditions of his mentors and peers, N. Fozilov continued this theme in prose in his unique style, masterfully portraying the beauty of youth.

Keywords: "Saraton" novella, protagonist, emotions, character, customs, humanity.

ЭВОЛЮЦИЯ ХАРАКТЕРА ЛИТЕРАТУРНЫХ ГЕРОЕВ В ПОВЕСТВЕ "САРАТОН"

Аннотация: В повести Н. Фозилова "Саратон" в основном освещаются события Второй мировой войны в тылу, особое место занимают изменения в жизни подростков военного времени, тонкие чувства юношей и девушек подросткового возраста, описания ситуаций, пережитых молодыми людьми в период взросления. Вдохновленный традициями своих наставников и соратников, Н. Фозиллов продолжил эту тему в прозе своеобразным способом, сумев неповторимо воспеть юношескую красоту.

Ключевые слова: повесть "Саратон," герой, чувства, характер, обычаи, человечность.

Kirish.

O‘z hikoyalari bilan o‘zbek bolalar adabiyotida o‘ziga xos o‘ringa ega, keyingi yarim asrlik o‘zbek bolalar nasrining eng ko‘zga ko‘ringan namoyandalardan biri N.Fozilov hikoyalarining qahramonlari o‘z davrining farzandi. Shuningdek, yozuvchi o‘zining ko‘rgan-kechirganlarini, yashagan davri voqeligini, odamlar qiyofasini bola nigohi bilan tasvirlaydi. Ushbu jihatni yozuvchining ko‘plab hikoyalarida ko‘rish mumkin. Uning urush va urushdan keyingi yillar turkistonlik o‘zbek va qozoq xalqi hayoti, u yerda yashovchi bolalar ichki dunyosini aks ettiruvchi hikoyalarida asosan yozuvchining ko‘rgan-kechirganlari asos qilib olingan. Bu esa uning asarlaridagi realistik tasvir uslubini kuchaytirishga xizmat qilgan.

N.Fozilov I.Olloberganov bilan suhbatida "Saraton" qissasining yozilish tarixi haqida to‘xtalar ekan, muxbirning "L.N. Tolstoy: "Anna Karenina – mening o‘zim" degan ekan. "Saraton"dagi voqealar sizning hayotingizga nechog‘lik yaqin?" degan savoliga javoban: "Saraton"dagi bola o‘zimman... Men urush farzandiman, ayni Vatan urushi boshlanganda 12 yoshda edim. O‘sha urush yillaridagi ko‘rgan-kechirganlarim xarakterimga obdon singib ketgan. Shu yoshda g‘o‘za oralab, suv sug‘organman, kultivatsiya qilganman, xirmon sovurganman. Shuning uchun tengqurlarimdan uch yil keyin dorilfununga o‘qishga kirganman. Yozuvchilik faoliyatim boshlanganda, nimani yozish kerak, nimadan boshlash kerak, degan savol tug‘ildi. Shunda boshimdan o‘tgan voqealarni asarlarimga singdirib yozdim. Deyarli barcha qissalarimda urush davridagi front orti voqealari aks etgan" deya e‘tirof etadi". ("Noshir va Nosir so‘zi". — B.18.)

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Uning ko‘plab asarlarida urush vaqti mashaqqatlari boshqa xalqlar singari o‘zbek va qozoq xalqlarini ham chetlab o‘tmagani, front ortida o‘zbek va qozoqlar yonma-yon turib fidokorona mehnat qilganlari tasvirlangan. N.Fozilovning "Saraton" qissasida ham asosan Ikkinchi jahon urushining front orti voqealari yoritilgan bo‘lsa-da, ammo asarda urush davri o‘spirinlari hayotidagi o‘zgarishlar, o‘smir yoshidagi yigit-qizlarning nozik his-tuyg‘ulari, balog‘atga yetayotgan yoshlarning boshidan kechirgan holatlari tasvirlari alohida o‘rin tutadi. Ustozlari va safdoshlari an‘analaridan ta’sirlangan N.Fozilov ham bu mavzuni o‘ziga xos usulda nasrda davom ettirdi, bu yosh go‘zalliklarini betakror tarannum eta oldi.

N.Fozilov ijodi adib tiriklik vaqtidayoq adabiyotshunos olimlarimiz tomonidan o‘rganila boshlagan edi. Filologiya fanlari doktori, professor Pirmat Shermuhamedovning adib ijodi va shaxsiyati haqidagi ko‘plab fikrlari, "Istiqbolni o‘ylab"¹⁶⁷ va "Davir qahramon taqdirida"¹⁶⁸ kitoblarida N.Fozilov asarlari xususidagi mulohazalari hamda "Diydor" to‘plamida so‘zboshi sifatida berilgan "Kitob – tiriklik suvi" maqolasi, bolalar adabiyotining yetakchi

¹⁶⁷ Шермухамедов П. Истиқболни ўйлаб. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 170 б.

¹⁶⁸ Шермухамедов П. Давр қаҳрамон тақдирида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 249 б.

tadqiqotchilaridan biri, adabiyotshunos olim, professor Safo Matjonning “Tiriklik suvi”¹⁶⁹, Safo Matjon va Umida Shermatovalarning adib hayoti va asarlariga bag‘ishlangan “Bolaligini poshsholikka yo‘ygan adib”¹⁷⁰ risolasi, “Saraton” kitobida so‘ngso‘z sifatida keltirilgan “Ijodiy mahorat qirralari” tadqiqoti fikrimizga dalildir.

Bundan tashqari, pedagogika fanlari doktori, professor Qozoqboy Yo‘ldoshevning N.Fozilov esse va yodnomalari haqidagi “Yirik shaxsiyatlar haqida chin so‘z”¹⁷¹ maqolasi, adabiyotshunos Jovli Xushboqning “Nosir Fozilov nasri”¹⁷² maqolasi, filologiya fanlari doktori, professor Yo‘ldosh Solijonovning “Lirika latofati, nasrning nazokati”¹⁷³ kitobidagi adib ijod yo‘li haqida fikr va mulohazalarini keltirishimiz mumkin.

Qissa “Saraton” deb nomlangani bejiz emas, chunki asar voqealari ayni yoz pallasida, saraton vaqtida ro‘y beradi. Bundan tashqari, bosh qahramonlar o‘z tuyg‘ulariga asir bo‘lgan vaqtda ular yuraklarini yondirayotgan olov ham saratonning issig‘iga qiyoslangan.

Ma’lumki, muayyan asar haqida gap ketganda, birinchi navbatda uning qahramonlari ko‘z oldingizda gavdalanadi. Masalan “O‘tkan kunlar” deganda Kumush va Otabek, “Mehrobdan chayon” deganda Anvar va Ra’no, “Yulduzli tunlar” deganda Bobur ko‘z oldimizga kelishini adabiyotshunoslar ko‘p bora ta’kidlaydilar. “Saraton” qissasini o‘qiganingizda yoki qissa nomini tilga olganingizdayoq To‘ra va Kamola ko‘z oldingizga kelishi ham xuddi shunday.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Qissa markazida To‘ra va Kamola munosabati tursa-da, yozuvchi ular taqdirini urushning xalq boshiga solgan cheksiz kulfatlari va katta sinovlari bilan qo‘shib ko‘rsatadi. Poda boqib yurgan ikki o‘smir o‘zlari bilmagan holatda asarning yana bir alamzadaligini kimdan olishini bilmay yurgan qahramoni Zulayho xola (eridan qoraxat kelganligi bois shu holatda edi) noo‘rin, o‘ylamay aytgan fikri bilan qahramonlarimiz To‘ra va Kamolaning taqdiri o‘zgarib ketadi va ular allaqanday hislarni tuyishlariga turtki bo‘ladi. Yuzaga chiqishi qiyin bo‘lgan tuyg‘ularni ko‘rsatish uchun yozuvchi juda qulay va tabiiy, kitobxonni hech shubhaga uyg‘otmaydigan vositalar topadi:

“.... To‘raning orqasiga Zulayho xolaning tayog‘i shaq etib tegdi. Qayoqdan paydo bo‘lib qolganini kim bilsin Kamola ko‘ndalang turib qoldi.

- Kelinoyi!..- uning tovushi achchiq chiqdi.

- Qoch nari, yuzsiz!

- Kelinoyi!...

- Sen hali uni himoya qiladigan bo‘lib qoldingmi, a? Ha, yashshamagur, bitta bolaning onasi bo‘lay deb qolganingda... nimaga birga poda boqishib yuribdi, desam....

- Kelinoyi!...- Kamola shunday dedi-yu ko‘zlariga yosh olgancha chopib ketdi.

Atrofdagilar bu gapni eshitib hayratdan qotib qolishdi”¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Matjon S. Tiriklik suvi. – Toshkent: Ёш гвардия, 1986. – 170 б.

¹⁷⁰ Matjon Safo, Shermatova U. Bolaligini poshsholikka yuygan adib. – Toshkent: Istiqlool, 2012. – 39 б.

¹⁷¹ Nosir Fozilov zamondoshlar hotirasida. – Toshkent: Mashhur-press, 2019. – Б.329.

¹⁷² Ўша китоб. –Б.337.

¹⁷³ Солижонов Ё. Лирика латофати, насринг назокати. –Ташкент: Адабиёт учкунлари, 2018. – 76 б.

¹⁷⁴ Фозиллов Н. Саратон. – Toshkent, 2018. –Б.31-32 (ушбу манбадан олинган кейинги мисоллар саҳифаси қавсда кўрсатилади).

Yozuvchi Zulayho xola obrazidan personajlardagi ruhiy kolliziyani yuzaga chiqaruvchi vosita sifatida foydalanadi. Shu qisqa vaqtda insoniylik tuyg‘ulari qalblarini qamrab olgan qahramonlar bolalikni ortda qoldirib, balog‘atga yetganliklarini o‘ylab qoladilar. Chunki shu vaqtgacha To‘raqul Kamolani “Kamol” deb atar, hattoki uning qiz bola ekanligini ham his qilmagan edi.

Rais kelib bosh cho‘pon G‘iyos akani qishloqqa aytib ketgan vaqtda To‘ra birinchi bor Kamolani suvdan chiqayotganda ko‘rib, o‘zining muzlagan holati davomini Zulayho xola so‘zlari bilan poyoniga yetkazadi. Shu kundan boshlab Kamola poda boqishga chiqmaydi va qiz bolalarga xos kiyinib, o‘zini boshqacha his qila boshlaydi. Xullas, qahramonlarning odatdagi hayot tarzi o‘zgaradi, ular xarakterida sezilarli o‘zgarish (evolyutsiya) boshlanadi. Bu o‘zgarish faqat tashqi tomondan namoyon bo‘lmay, ayni paytda, ular ma‘naviy olamida ham sodir bo‘ladi. Shu tariqa qissa o‘spirinlarni yoqimli hislar sari ham yetaklashi bilan o‘quvchini o‘z olamiga olib kiradi. Adib mahorati esa kitobxonni qahramonlarning gap-so‘zlari, xatti-harakatlariga to‘la ishontirishda ko‘zga tashlanadi:

“....Kimlardan xat kelibdi? - so‘radi rais,

O‘rmondan, keyin... - Boyg‘ozi xatlarni qo‘liga olib ko‘ra boshladi. - Salimjondan... Hoy To‘ra to‘xta, Kamolning otasidan xat bor, olib shig‘ib ber...

To‘raning qayeridir jiz etib, orqasiga qayrildi.....

...Idoraning chirog‘i o‘chdi. Hamma uy-uyiga tarqaldi. To‘ra qo‘lidagi xatni avaylab ushlab keldi: “Hozir o‘zim olib kirib bersammikan yo oyimdan berib chiqarsammikan? Bemahalda kirganim qandoq bo‘larkan? Oyimdan berib chiqarganim ma‘qul”.

...Kamola Rahbar opaning uyidan ancha yengil tortib chiqdi. Hali bolalar chiqib o‘ynaydigan mahal bo‘lmaganidan ko‘cha bo‘m-bo‘sh, qorong‘i edi. Yolg‘iz o‘zi ko‘cha o‘rtasida xayol bilan kelar ekan, kimdir birov orqasidan moy tuproqni pop-pop bosib kelayotganini eshitdi. Kim ekan u?

- Kamol?!

Bu tanish ovozni eshitib Kamolaning a‘zoyi badaniga titroq kirdi...

Kamol?! - dedi u hayron bo‘lib.

Haligi odam indamadi-yu, lekin qadamini sekinlatdi. To‘ra unga baravarlashdi: “Bu mahalda nima qilib yuribdi”.

Qizig‘i, yaqindagina birga mol boqishib, kechqurunlari birga o‘ynab yuradigan bu ikki samimiy do‘stning oralari bunchalik uzoqlashib ketdi? Nega bir-biri bilan gaplashishga yuraklari dov bermaydi? Nega?

Buni o‘zlari ham tuzukroq tushunmas, bu tuyg‘udan ularning o‘zlari ham xijolatda, shu choqda shu tuyg‘udan ularning o‘zlari ham minnatdor, shunisi ma‘quldek edi....” (“Saraton”, 89-90; 99-100)

Asarga tanlangan epigrafning o‘ziyoq o‘quvchiga yoqimli his bag‘ishlaydi. Qissaga qozoq adabiyotining buyuk vakili Abay ijodidan quyidagi epigraf keltirilgan:

“Sevgi tili So‘zsiz til

Ko‘z bilan ko‘r, dildan bil.

Bir qarash yo bir imo

Bilan bog‘lanar ko‘ngil”. (“Saraton”, 3)

Epigrafi asarning butun mazmun-mohiyatini ochib berishi kerakligi zarur. “Saraton” asariga tanlangan epigrafi asarning butun mazmun-mohiyatini ochib bermoqda. Bu o‘rinda adibning buyuk so‘z ustasi Abdulla Qahhor ta’limidan olgan saboqlari bilinib turibdi. Abdulla Qahhorning har bir hikoyasiga keltirilgan epigrafi butun bir hikoyani jamlay olishi bilan ajralib tursa, N. Fozilovning “Saraton” qissasi uchun tanlangan epigrafi ham xuddi shu vazifani bajarmoqda. Adibning aynan Abay ijodidan epigrafi keltirishining sabablari ham bor. Olima B.Rajabova “Avlodimga so‘z qolsin” maqolasida keltirib o‘tganidek, Abay ijodini o‘zbek tiliga tarjima qilish borasida N.Fozilovning xizmatlari beqiyos, shu sababli eng sara namunalaridan asarlarida foydalanganligi ayon bo‘ladi.

“O‘smirlar va umuman yoshlar hayotini kattalar taqdiri bilan birga, katta hayot oqimi bilan uzviy qo‘shib tasvirlash Nosir Fozilov ijodining xarakterli belgilaridandir”. (“Bolaligini poshsholikka yo‘ygan adib”. - B. 12.)

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Qissada faqatgina bosh qahramonlar hayotida emas, balki epizodik obrazlarning ham xarakteri va ma’naviy olamida ham o‘zgarishlar bo‘ladi. Rais, Buyg‘ozi va To‘ra borib Ukrainadan ko‘chirib kelingan polyaklardan bo‘lmish Dvorjek choldan xabar olganda, rais ishga taklif qiladi, ammo chol ularning tilini tushunmaydi yoki ishonmaydi va javob qaytarmaydi. Buyg‘ozi va To‘ra yig‘ilgan “Oshi halol”dan ularga eltib bergach, chol bolalarini kolxoz ishiga yordamlashishga olib chiqib, yerlik xalqning iltifoti va g‘amxo‘rligidan minnatdorligini bildiradi va shu kundan boshlab qozoq, o‘zbek, rus, ukrain, polyak kabi millatlar bir tan-u bir jon bo‘lib ishlay boshlaydilar.

Yozuvchi asarda faqat muhabbatga to‘xtalmaydi, xalqning urf-odati, odamiyligi, mehribonligini ham to‘liq yoritadi, Vatanni dushmandan ozod qilishda yosh va qari insonlar birdek jonbozlik qilganini aniq lavhalarda tasvirlaydi. Asarda frontga ketayotganlar, yaqin kishilaridan judo bo‘lganlar, front uchun nozu-ne‘matlar yetkazishda jonbozlik ko‘rsatayotganlarning yorqin obrazlari yaratilgan. Urush ortida mehnat qilayotgan xalqning munosabati, jamiyatda hukm surayotgan birdamlik g‘oyalarining yoshlar ongiga ta’siri, barvaqt ulg‘ayishga majbur bo‘layotgan o‘smirlarning hayoti asarda ta’sirli yoritilgan.

Yozuvchi asarida har bir detalga alohida e’tibor bergani sababli kitobxon ham beixtiyor shu manzaraga tushib qoladi. Masalan, “Oshi halol” – podachilar tomonidan mol qo‘shgan xonadonlardan yig‘iladigan ovqat bo‘lib, bunda qishloq ahlining barchasi uyda qozonida nima pishgan bo‘lsa “Oshi halol” aytib kelganlarning idishiga solib beradi. Bu holat muayyan ma’noda ramazon oyida aytiladigan “Yo ramazon”ga ham o‘xshab ketadi va bu marosimlar orqali yozuvchi kitobxonga xalqlarning urf-odatlarida namoyon bo‘ladigan ezgulik va yaxshiliklar haqida ma’lumot beradi.

Qissa o‘smir yoshidagi har bir yigit-qizni sinovdan o‘tkazadigan go‘zal tuyg‘ularning yorqin ifodasi ila nihoyasiga yetadi. Bu holatni tasvirlash orqali yozuvchi ezgulik albatta g‘alaba

qozonishini uqtiradi va urush tugayotganligi, yorug‘ kunlar yaqinligini kitobxonga his qildirishga harakat qiladi. Asar qahramonlari – To‘ra bilan Kamola shu asnoda o‘smirlikning sehrli sarhadidan balog‘at ostonasiga qadam qo‘yganlarini, anchadan beri o‘zlarini tahlikaga solib yurgan mujmal tuyg‘ulari oydinlashib, totli hisga, shirin orzuga aylanganini sezmay qolishgan edi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). “Saraton” qissasining yana bir o‘ziga xos uslubi shundaki, ushbu asarida yozuvchi umuman salbiy obrazdan foydalanmaydi, balki har bir qahramon o‘z xarakteri va ishi bilan kitobxonga o‘rnak bo‘ladigan holatlarni yuzaga chiqaradi. Qissadagi bu holat xarakterlar va muhit, sharoit o‘rtasidagi kolliziya yuzaga kelganda qahramonlarni salbiy hamda ijobiy tarzda tasvirlab qissani boyitishdan ko‘ra ijobiy obrazlar vositasida sharoitga, urushga qarshi kurashishni yuzaga olib chiqadi. Bu bilan adib urush davrida hamma bir yoqadan bosh chiqarib ishlaganini mahorat bilan ifodalaydi.

Yozuvchining tasvir uslubi, leksik qatlami bolalar uchun, o‘zbek tilining lug‘ati uchun katta xazina. 2020 yil nashrdan chiqqan besh jildlik O‘zbek tilining izohli lug‘atida jam bo‘ldi N.Fozilov ijodidan (hikoya va qissalari) 120 taga yaqin so‘zga nisbatan izoh sifatida ishlatilgani fikrimizning dalilidir. Izohli lug‘atni ko‘zdan kechirar ekansiz, yana bir adib ijodi qanchalik keng va har bir so‘z o‘rni bilan ishlatilganligiga guvoh bo‘lasiz. Bu yerda eskirgan so‘zlar, shevaga oid so‘zlar, xalqaro terminlar va yangi paydo bo‘lgan so‘zlarga uchratish mumkin. Bu o‘rinda adib nafaqat o‘zbek tili, balki qazoq tili uchun ham ko‘plab leksik qatlamini so‘zlar bilan boyitgan.

“Saraton” qissasi XX asr so‘ngidagi o‘zbek bolalar nasrining go‘zal namunalaridan biridir. Bu asar o‘z vaqtida nashr etilib, juda tez tarqalib, kitobxonlar e‘tiboriga tushgan. Qissani o‘qir ekansiz, ortiqcha izoh, pand-nasihatni kuzatmaysiz. Umuman, qissa mahorat bilan yozilgan, xususan, yozuvchi asar voqealarini tartiblashtirish, ularning bosh g‘oyani ochishdagi o‘rnini belgilash, uyushtirishda ayricha mahorat ko‘rsata olgan. Qissa yaxlit holatda kitobxon diqqatini tortadigan voqealarni o‘zida jamlagan. To‘g‘ri, ba’zida badiiy tasvir, obrazli topilmalardan ko‘ra voqealar sharhi ustunlik qiladigan o‘rinlar ham uchraydi. Shunga qaramay, yozuvchi qissadagi dolzarb g‘oya, o‘rinli xulosalar orqali yosh avlodga saboqqa aylanajak niyatni yorqin ifodalagan. Bu, o‘z navbatida, muallifning o‘z asari tuzilishi va voqealar rivojiga alohida e‘tibor berganligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Адабиёт назарияси. II жилдлик. I, II жилд. – Тошкент: Фан, 1978. – 320 б.
2. Баракаев Р. Истиқлол даври болалар адабиёти: анъана, ворисийлик ва изланиш // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. № 3. – Б. 3-14.
3. Болалар адабиёти ва замонавийлик. – Тошкент: Фан, 1991. - 212 б.
4. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. –Тошкент: O‘zbekiston, 2008. - 582 б.
5. Матжон С. Ижодий маҳорат қирралари / Фозилов Н. Саратон. – Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2006. - 380 б.

6. Матжон Сафо, Шерматова У. Болалигини пошшоликка йўйган адиб. – Тошкент: Истиқлол, 2012. – 40 б.
7. Матжон С. Тириклик суви. – Тошкент: Ёш гвардия, 1986. – 170 б.
8. Мамажонов С. Услуб жилолари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1992.-219 б.
9. Мирвалиев С. Наср, давр, қаҳрамон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983.-240 б.
10. Musayeva Sh. O‘zbek bolalar nasri taraqqiyotida Nosir Fozilov ijodi. Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 130 b.
11. Сафаров О., Жамилова Б. Болалар адабиёти ва фольклор. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. - 330 б.
12. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. Bolalar adabiyoti. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. - Toshkent: Shafoat Nur Fayz, 2022. - 320 b.
13. Шермухамедов П. Давр қаҳрамон тақдирида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 249 б.
14. Шермухамедов П. Истиқболни ўйлаб. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 170 б.
15. Қўчқарова М. Бадий сўз ва руҳият манзаралари (Эссе, қисса, ҳикоя: тадқиқ ва талқин). – Тошкент: Муҳаррир, 2011. - 232 б.
16. Фозилов Н. Саратон. – Тошкент: Ёш гвардия, 1975. - 384 б.
17. Носир Фозилов замондошлар хотирасида. – Тошкент: Машхур-пресс, 2019. – Б.329 .
18. Солижонов Й. Лирика латофати, насринг назокати. –Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2018. – 76 б.